

Simpozij OBDOBJA 42

Ivana Latković

Roman v tranziciji, tranzicija v romanu

objavljeno v:

Andraž Jež (ur.): *Slovenska literatura in umetnost v družbenih kontekstih.*

Obdobja 42. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2023.

<https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-42/>

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2023.

Obdobja (e-ISSN 2784-7152)

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

ROMAN V TRANZICIJI, TRANZICIJA V ROMANU

Ivana Latković

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
 ilatkovi@ffzg.hr

DOI:10.4312/Obdobja.42.177-182

V prispevku je predstavljen status romana v novih, spremenjenih okoliščinah tranzicije in postsocializma, s posebnim poudarkom na slovenski in hrvaški romaneskni produkciji po letu 2000. V luči družbene marginalizacije literature in potrošniške kulture oz. v kontekstu specifičnih razmer družb v tranziciji članek predstavlja raziskavo o spremembah, ki vplivajo na sodobni roman, na njegov status in položaj znotraj literarnega polja. Poleg tega se članek ukvarja tudi z vprašanji tranzicijske artikulacije sodobnega slovenskega in hrvaškega romana, in sicer glede na oblikovanje in posredovanje tem politične, družbene tranzicije, obenem pa tudi glede na prispevek romana k formuliranju podobe tranzicijskega literarnega polja in tranzicijskega stanja nasploh.

slovenska književnost, hrvaška književnost, roman, tranzicija, status literature

This article presents the status of the novel in the new, changed circumstances of transition and post-communism, with special emphasis on Slovenian and Croatian novel production after 2000. In the light of the social marginalization of literature and consumer culture, or in the context of the specific conditions of societies in transition, the article presents research on changes that influence the modern novel, its status, and its position in the literary field. In addition, the article also deals with the transitional articulation of the contemporary Slovenian and Croatian novel; namely, with regard to the formation and mediation of themes of political and social transition, as well as the novel's contribution to formulating the image of the transitional literary field and the transitional state in general.

Slovenian literature, Croatian literature, novel, transition, status of literature

V zadnjih dvajsetih letih lahko o tranzicijski izkušnji najdemo širok spekter znanstvenih razprav in sistematizacij. Količinsko zdaj že opazen in disciplinarno raznolik korpus študij na temo aktualne, v različnih vidikih preživete izkušnje kaže njeno dominantno prežetost s kompleksnimi transformacijskimi procesi družbene resničnosti. Sistemske spremembe, nastale pod okriljem tranzicije, so porodile vrsto analitičnih vpogledov različnih epistemoloških in metodoloških podlag, ki pogosto upravičeno vztrajajo pri bolj ali manj aplikativni interdisciplinarnosti kot pomembni predpostavki za razumevanje heterogenih pojavov tranzicijskega procesa.

V tem vrtincu se je seveda znašla tudi literatura, prav tako pa tudi premišljanje o njej, ki je zaznala vrsto sistemskih sprememb, povzročenih in nato neločljivo povezanih s tistimi v politični, družbeni in ekonomski sferi. Enoglasna opazovanja premikov, motenj in obratov v literarnem polju najdejo različne vzroke in razloge

za to, enotna pa so v diagnozi, da so v zadnjih tridesetih letih preurejeni pogoji delovanja literature in nato njenih manifestacij. Te diagnoze so pričakovano vidne prej v kritičnih kot v akademskih pregledih, ampak jim je ne glede na to, ali gre za hitro ali nekoliko bolj previdno zorenje opazanj o nedavni literaturi, skupno beleženje reza v devetdesetih letih in postopno oblikovanje obrisov tekoče stvarnosti. Kljub temu je treba poudariti, da so opisi spremenjene realnosti po padcu berlinskega zidu prej registrirani v političnih, ekonomskih, socioloških in antropoloških perspektivah kot v refleksiji same literature.

Že samo poimenovanje tega obdobja kot tranzicijskega, postsocialističnega, poosamosvojitvenega ipd. ne kaže le na nelagoden položaj sočasnosti nastajajočega in njegovega znanstvenega opisa, temveč tudi omahljivost pri aranžiranju raziskovalnih predpostavk in razumevanju tistega, kar zajemajo. Tako je npr. neredko poudarjeno, da je sam pojem tranzicija preveč fluiden in neprecizen, saj se po eni strani nanaša na »nenaden pojav«,¹ ki »sproti ustvarja svojo zgodbo« (Prica 2010: 485),² po drugi strani pa tudi v praktičnem smislu kaže na svoja inherentna protislovja, ki izhajajo iz »gesla 'modernizacije', 'stabilizacije', 'normalizacije' in 'liberalizacije'«, hkrati pa »smo priča gospodarski periferizaciji, družbeni fragmentaciji, pavperizaciji, vzponu etnonacionalizma, klerikalizacije in retradicionalizacije« (Veselinović, Atanacković, Klarić 2011: 2).

Vendar neodvisno od problematične narave samega koncepta tranzicije in tudi glede na raznoliko rabo tega pojma ta predvsem pomeni preobrazbo družbe v srednji, vzhodni in jugovzhodni Evropi na prehodu iz socializma v liberalnokapitalistični sistem in iz planskega v tržno gospodarstvo. To vključuje vrsto transformacijskih procesov v različnih segmentih, torej predvsem politično-družbene realnosti, a tudi kulture, natančneje njeno transformacijo v »kulturno industrijo« ter v skladu s tem institucionalno redefinicijo in tržno profiliranje. Z drugimi besedami, književnost je med to preobrazbo postala še eden v nizu »načinov ekspanzije kapitala« in tiste tendence, ki sledi slavljenju »fleksibilnosti, podjetniške iniciative, potrošniške suverenosti, individualizma, kreativnosti in edinstvenih življenjskih stilov«, ampak tudi hkraten prezir do rigidnih institucij in tradicij socialne države, ker se odrešitev prepozna prav v individualni ustvarjalnosti in podjetniški iniciativi (Krašovec 2013: 257–258).

Če vzamemo navedeno kot izhodiščne koordinate, znotraj katerih je zadnjih trideset let potekala tranzicija kulturne sfere, se je upravičeno vprašati, kakšne odgovore je o teh spremembah ponudila literarna veda. Ob panoramskem pogledu na njena najbolj prisotna sporočila o prevladujočih značilnostih in estetskih izbirah hrvaške in slovenske književnosti obravnavanega obdobja se hitro opazijo podobnosti v sklepih o pluralizmu literarnih praks, prevladi proznih žanrov, predvsem romana, in obratu k realističnim načinom prikazovanja.

1 Vsi prevodi iz hrvaščine v slovenščino so delo I. L.

2 Prim. Latković 2017.

Kot že omenjeno, so se te oznake sodobne literarne produkcije pojavile nekoliko prej v sferi kritike. Tako Jagna Pogačnik v eni od antologij sodobne hrvaške proze (*Tko govori, tko piše*, 2008), ki je nastala, kot je navedeno v uvodu, prav iz intenzivnih izkušenj literarne kritičarke, zapiše, da smo bili pred petnajstimi leti »priča ekspanziji proznih žanrov« (Pogačnik 2008: 8); hkrati poudarja, da lahko prozne knjige, ki so izšle od leta 1994³ do leta 2007, beremo po ključu t. i. »stvarnostne proze«, torej tiste, ki kaže močnejše »zanimanje za stvarnost« (prav tam: 13). Ob tem pa previdno opozarja, da tudi med avtorji, ki jih na prvi pogled lahko vidimo kot predstavnike te tendence (R. Perišić, A. Tomić, J. Mlakić, D. Šimpraga, Z. Ferić ali E. Popović), ni mogoče najti skupnega imenovalca in da zlahka prepoznamo »odsotnost trdne estetske matrice, iz katere izhajajo njihovi rokopisi« (prav tam: 14). Nekoliko prej ista avtorica ugotavlja, da »smo soočeni z nekakšnim 'razcvetom romana', katerega trdna klasifikacija ni mogoča. Glavni značilnosti sodobne hrvaške proze sta namreč »žanrski pluralizem in sožitje različnih pesniških svetov« (Pogačnik 2006: 76, 79). Prav v primerjavi s temi domnevami Jagne Pogačnik se Uroš Zupan (2011) v neki razpravi že v naslovu sprašuje, »kaj ima status paradnega konja« v sodobni slovenski književnosti in ugotavlja, da je »poezija dosegla svoj visoki čas sredi druge polovice prejšnjega stoletja in je potem sklonila glavo in primat prepustila prozi, najprej kratki in v sedanjosti še poplavi romanov« oz. da gre očitno res za »slovenski romaneskni boom«. Izhodišče te ugotovitve je trditev Alojzije Zupan Sosič o prevladi kratke proze v osemdesetih letih in nato romana v devetdesetih letih in kasneje,⁴ o čemer je podala prve sistematične preglede in analize v več svojih študijah in ga opredelila kot »najbolj zaželeno berilo sodobnosti«, kar se jasno izraža z naraščanjem produkcije⁵ (2013: 11). V tem smislu se tranzicijske transformacije romana umeščajo v čas, »ko so množični mediji postali najpomembnejši za iskanje, prepoznavanje in reprezentacijo identitet ter smisla človekovega obstoja« in ko »monopol tehnoloških medijev [...] spreminja profil bralca«, vloga leposlovne literature se »marginalizira v korist 'lahke literature', pod krinko estetskega pluralizma pa se kriteriji kvalitete zamenjujejo s kriteriji uspešnosti« (Zupan Sosič 2006b: 13). Istega leta je podobno diagnozo za hrvaško književnost podal Krešimir Nemeč (2006), ki je »postmoderni svet« opredelil kot tisti, ki ne more več braniti »hierarhičn[e] mej[e] med umetnostjo in množično kulturo«, ker v »apologiji potrošništva nenehno išče nove marketinške atrakcije in strategije zapeljevanja množic« in to z enim samim ciljem: dobičkom, ki mu je vse podrejeno: »[M]edijsko posredovanje pri vsiljevanju okusa, trendovska kritika, ki je iz svoje prakse črtala aksiološko komponento, institucije literarnih nagrad, uredniški triki, oglasi, (samo)promocije«. Te jasno prepoznavne značilnosti se kot kontekstualni okvir sodobne književnosti pojavljajo tudi v nedavnem sintetičnem opisu slovenske

3 Teža leta je izšla zbirka Miljenka Jergovića *Sarajevski Marlboro*, v kateri sta Krešimir Bagić (*Od kritičnega mimetizma do interdiskurzivnosti*, Sarajevske sveske, 2006) in nato še Jagna Pogačnik prepoznala zametke »stvarnostne proze«.

4 Prim. npr. Kolšek 2010.

5 V primerjavi z osemdesetimi se je število romanov potrojilo, od leta 1990 do 2000 je nastalo ok. 370 romanov, v letih od 1980 do 1990 pa ok. 160, v obdobju od 2000 do 2005 vsako leto izide približno 50 romanov (Zupan Sosič 2006a: 25).

književnosti devetdesetih let v monografiji Toma Virka *Pod Prešernovo glavo*. Virk pri povzemanju značilnosti slovenske književnosti po osamosvojitvi, kot jih tolmači Nadežda Starikova,⁶ ugotavlja, da se književnost »ne odreka odnosu do družbene stvarnosti«, ker si tega ne more privoščiti in je zato »prvi problem« »problem preživetja na trgu«, ki povzroča »trivializacijo literature« (Virk 2021: 114). V tej perspektivi se povezanost med literaturo in družbenim kontekstom povezuje s pojavom podobnih težav kot v drugih postsocialističnih državah, in sicer na različnih ravneh širšega družbenega konteksta, nato pa, kot opaža Juvan (2002: 411), v »podobnosti konfiguracij« v ureditvi literarnega življenja, ki sta ga zaznamovala »komercializacija, s tem pa tudi sekularizacija književnosti in izginjanje njenih mitsko-ideoloških kolektivnih vlog«.

Upoštevač omenjene kontekstualne determinante in tudi očitno spremenjeni vlogo in naravo literature žanrski dosežki romana kažejo respektabilno sposobnost prilagajanja; predstavljajo pa tudi kompleksen odziv na aktualno realnost, zato priljubljenost te oblike v zadnjih dvajsetih letih ni presenetljiva. Ob tem nekateri opozarjajo, da bi bilo koristno reaktualizirati povezavo med romanom in meščansko družbo oz. njene rekonstitucije v razmerah tranzicije (Duda 2009: 419). V skladu s tem se sodobna razmišljanja o razmerju med romanom in tranzicijo neposredno dotikajo vprašanj kulturnih transformacij in njihove družbene logike. Roman kot oblika, ki je od industrijskega kapitalizma v 18. stoletju dozorevala in se razvijala skupaj z meščansko družbo, se še danes ne le odziva na družbene in ekonomske spremembe, temveč tudi konstruira meščansko identiteto: »[P]otrošniška družba, sprejeta kot temeljni model demokratične rekonstitucije meščanske družbe, v kateri prevladuje poželenje srednjega razreda, je uveljavila roman kot popularen žanr, ki se piše, objavlja, tiska, bere in zagovarja kot prepotrebna značilnost 'rekonstituiranega' (a hkrati javno nenehno izginjajočega in porabljenega!) pripadnika srednjega razreda v postjugoslovanskih razmerah« (Duda 2017: 48).

S tranzicijo postavljene nove razmere delovanja so naredile roman za najbolj zaželeno literarno obliko, ki se je tako rekoč brez težav odzvala na zahteve novega časa. Temeljito je spremenila svojo naravo in se prilagodila novemu kontingentu želja in okusa bralca. Pri tem je odziv romana na tranzicijske narative viden že v njegovih tematskih izbirah oz. v podvrstah, ki jih uresničuje, pa tudi v pripovednih strategijah, ki jih uporablja. Prej omenjena vseprisotna komercializacija književnosti je na stežaj odprla vrata oživitvi nekaterih s kanoničnim diktatom zamočanih žanrov in v duhu vseprisotne demokratizacije odprla romanu pot do širšega bralstva. Prvi refleks tega je bil mimetični impulz tranzicijske literature, oblikovan skozi komunikativno in dostopno formo. Sledila je vse intenzivnejša produkcija npr. ljubezenskega in kriminalnega, a tudi vedno prisotnega zgodovinskega romana. Na valu postmodernistične dediščine in njene relativizacije mej med visokim in nizkim so omenjene žanrske matrice, pa tudi nekatere druge, po eni strani reflektirale zgoščeno tranzicijsko realnost, po drugi strani pa sodelovale pri vzpostavljanju narativov o njej. No, spremljajoča trivializacija

6 Gre za avtoričino monografijo *Литература в социокультурном пространстве независимой Словении* (Moskva: Indrik, 2018).

zdaj ni več, kot ugotavlja Zupan Sosič (2011: 148), del »programskega« zlitja te in umetniškosti, temveč je »značilnost uspešnice«, torej v skladu s kapitalistično regulacijo kulture in vseprisotnim potrošniškim diktatom.

V povezavi s tem je žanrski roman pomemben spremljevalec tranzicijskega časa. Zato so se med slovenskim in hrvaškim bralstvom utaborile različne variacije kriminalnega ali ljubezenskega romana, ki posnemajo zahodne vzorce popularne kulture. Že v devetdesetih letih je zbirka Kih Krimi (Delo revije) objavila več kriminalnih romanov, na primer *Umor na plaž* i Bogdana Novaka ali *Rdečelaska v zrelem z'itu* Frančka Rudolfa, približno v istem času pa je v prvem sistematičnem pregledu slovenskega romana po osamosvojitvi Alojzija Zupan Sosič (2003: 111) med pomembnejšimi izpostavila prav to literarno vrsto. V sodobni različici prepozna odklik od trivialne variante, ker »ne upošteva več izrazite shematizacije strukture«, ampak tudi približanje bralcem s strnjeno in dinamično zgodbo, pri čemer navaja primere romanov Maje Novak in Gorana Gluvića. Z novim tisočletjem je ta žanr doživel še močnejšo popularizacijo, predvsem s ciklom romanov o inšpektorju Vrenku Avgusta Demšarja in tudi z romani Tadeja Goloba. Po drugi strani pa po zapuščini še vedno aktivnih Gorana Tribusona in Pavla Pavličića iz osemdesetih let tudi hrvaški roman v tranzicijskem obdobju beleži krimi ali trilersko zgodbo, ki je pogosto potopljena v prepoznavno tranzicijsko realnost kot v romanu *Marševski korak* Roberta Naprte ali v *Nedjeljnom prijatelju* Jurice Pavičića. Celo v primeru žanrskega romana se potrjuje opazna razlika v neposredni tematizaciji družbene in politične tranzicije slovenskega in hrvaškega romana v devetdesetih in na začetku tisočletja oz. v dejstvu, da so tranzicijske deviacije, anomalije in stranpoti bolj prevzele hrvaške avtorje kot njihove slovenske kolege.⁷ Hrvaški roman je namreč z novim tisočletjem predstavil celo vrsto prikazov posameznih aspektov tranzicijske izkušnje,⁸ predvsem s poudarkom na njenih negativnih pojavnih oblikah (kriminal, privatizacija, korupcija, nasilje itn.), medtem ko so zgodbe slovenskih sopotnikov tranzicije pogosteje zasidrane v intimno sfero posameznika, s tranzicijo le na njenem robu. Morda ta razlika nekaj pove o intenzivnosti (polpretekle) zgodovine, vsekakor pa kaže na zanimivo dinamično konstrukcijo identitete v naši sedanosti.

Spekter artikulacij tranzicijske izkušnje v slovenskem in hrvaškem romanu zadnjih dveh desetletij je širok in razlike, ki jih vsebujejo, kažejo vso kompleksnost transformacije stvarnosti. Po drugi strani pa je tretma romana v širšem družbenem kontekstu skoraj enak, s prehodom v tržni kapitalizem se je »aspekt literarne produkcije premaknil iz privilegiranega modernističnega položaja [...] v položaj tržnega produkta kulture« (Koroman 2008: 46). Cela vrsta posledic te spremembe zahteva nove raziskovalne perspektive, in sicer tiste, ki tranzicijskih literarnih fenomenov ne bi opisovale samo v kategorijah njihove refleksije realnosti (v kateri nastajajo in katere mehanizme neizogibno vsebujejo), oz. tiste, ki bi izstopile iz samozadostnosti

7 Prim. Latković 2017.

8 O razmerju med sodobnim hrvaškim romanom in tranzicijo je napisanih več monografij in znanstvenih razprav, gl. npr. Koroman 2018 ali Gajin 2020.

literarnega procesa v širši družbeni okvir njegove pogojenosti, pa tudi pokazale njegov delež pri ustvarjanju podobe sveta.

Literatura

- DUDA, Dean, 2009: Tranzicija i »problem alata«: bilješke uz lokalno stanje književnoga polja. *Quorum* XXV/5–6. 409–427.
- DUDA, Dean, 2017: Prema genezi i strukturi postjugoslavenskog književnog polja (bilješke uz Bourdieua). Virna Karlić, Sanja Šakić, Dušan Marinković (ur.): *Tranzicija i kulturno pamćenje*. Zagreb: Srednja Europa. 45–56.
- GAJIN, Igor, 2020: *Lelek tradicije*. Zagreb: Disput.
- JUVAN, Marko, 2002: Iz slovanskih literatur na koncu 20. stoletja. *Slavistična revija* L/4. 411. Na spletu.
- KOLŠEK, Peter, 2010: Menda je po postmodernizmu še kaj [intervju z Alojzijo Zupan Sosič]. *Delo* 8. 12. 2010. <https://old.delo.si/kultura/menda-je-po-postmodernizmu-se-kaj.html>
- KOROMAN, Boris, 2018: *Suvremena hrvatska proza i tranzicija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- KRAŠOVEC, Primož, 2013: Never trust a hipster – kritika kreativnog malograđanstva i koncepta nove klase. Ana Veselinović, Miloš Jadžić, Dušan Maljković (ur.): *Kriza, odgovori, levica: prilozi za jedan kritički diskurs*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. 253–268.
- LATKOVIĆ, Ivana, 2017: Zajednički uvjeti, raznoliki ishodi – nekoliko primjera tranzicije (u) književnosti iz susjedstva. Virna Karlić, Sanja Šakić, Dušan Marinković (ur.): *Tranzicija i kulturno pamćenje*. Zagreb: Srednja Europa. 125–132.
- NEMEC, Krešimir, 2006: Od feljtonskih romana i »sveščica« do sapunica i Big Brothera. Krešimir Bagić (ur.): *Raslojavanje jezika i knjiz' evnosti: zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste. 143–158. Dostopno tudi na: <https://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1768&naslov=od-feljtonskih-romana-i-svescica-do-sapunica-i-big-brothera> (dostop 28. 4. 2023)
- POGAČNIK, Jagna, 2006: Jedno moguće skeniranje stanja. *Sarajevske sveske* 13. 75–96.
- POGAČNIK, Jagna, 2008: *Tko govori, tko piše: antologija suvremene hrvatske proze*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola.
- PRICA, Ines, 2010: Bricolage à la carte: Tvorba tranzicijskih naracija mitomorfozom inicijalnog momenta. Suzana Marjanić, Ines Prica (ur.): *Mitski zbornik*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, HED, Scarabeus naklada. 483–494.
- VESELINOVIĆ, Ana, ATANACKOVIĆ, Petar, KLARIĆ, Željko (ur.), 2011: *Izgubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije, Predgovor*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. 2–4.
- VIRK, Tomo, 2021: *Pod Prešernovo glavo. Slovenska literatura in druž' bene spremenbe: nacionalna drž' ava, demokratizacija in tranzicijska navzkriž' ja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- ZUPAN, Uroš, 2011: Kaj ima status paradnega konja v literaturi? *Delo* 1. 2. 2011. <https://old.delo.si/kultura/kaj-ima-status-paradnega-konja-v-literaturi.html> (dostop 14. 4. 2023)
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2003: *Zavetje zgodbe: sodobni slovenski roman ob koncu stoletja*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2006a: *Robovi mrež' e, robovi jaza. Sodobni slovenski roman*. Maribor: Litera.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2006b: Sodobna slovenska proza. Alojzija Zupan Sosič, Mojca Nidorfer Šiškovič (ur.): *Almanah Svetovni dnevi slovenske literature*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 13–16.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2011: Trivialnost. *Slavistična revija* LIX/2. 147–160. Na spletu.
- ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2013: Slovenski roman v literarni vedi po letu 2000. *Slavistična revija* LXI/1. 11–24. Na spletu.